

**DÜNYA NİZAMININ NİZAMSIZLIĞI:
SONU BİLİNMƏYƏN DOLANBAC****V.B.CƏFƏROV*****Bakı Dövlət Universiteti
veliyullacafarov@mail.ru***

Məqalədə ABŞ-ın hegemonluğunun başa çatması və dünya nizamının pozulmasının səbəbləri və bu dövlətin dünyada öz nüfuzunu qoruyub saxlamaq üçün istifadə etdiyi metodların analizi aparılır. Müəllif ABŞ hegemonluğunun uzunömürlü ola bilməməsini şərtləndirən amillərə xüsusi diqqət ayırır. Məqalədə gələcək dünya nizamı haqqında müəllif öz qənaətlərini bölüşür və büünün mümkün mexanizmini beynəlxalq davranışdan kənar olmadığını əsaslandırmağa çalışır.

Açar sözlər: dünya nizamı, beynəlxalq norma, yeni kaolisiyalar, hegemonluq, ABŞ-ın zəifləməsi, superdövlət, beynəlxalq davranış

Bu gün dünya düzənində baş verən proseslərə birmənalı dəyər verilməsi xeyli dərəcədə çətinlikdir. Bu çətinlik həm də “beynəlxalq nizam” anlayışının sınırlarının və bitkin elmi mənasının olmamaması ilə bəbəba bağlıdır. Etiraf olunmalıdır ki, mövcud yanaşmaların və elmi-nəzəri mülahizələrin heç biri dünya nizamının həqiqi mənzərəsinin öyrənilməsi, baş verənlərin birmənalı interpretasiyası üçün yetərli sayıla bilməz. Yüyrək inkişaf tempi ilə dəyişdikcə-dəyişən və yeniləşən dünyadakı çağırışların təhlükəli həddə çatması əslində dünya nizamsızlığının qarşısının alınmasını zərurətə çevirir. Artıq analitiklər müasir dünya nizamına əvvəlki nəzər -lərlə baxmağın mənasız olduğunu gizlətmədən yeni yanaşmalar axtarırdırlar. Bu problemin dərinliyinə baş vurmaq cəhdində olan hər kəs ilk növbədə Oksford universitetinin professoru Xedli Bullun tədqiqatlarına üz tutmalı olur.(1) Beynəlxalq nizam məsələlərinin nüfuzlu tədqiqatçısı kimi o, dünya dövlətlərinin birinci növbədə, toplum maraqlarının və həyatı ehtiyaclarının ödənməsinə təminat yaradan xarici siyasi fəallıq durumunun formalaşmasını zəruri sayır. Göründüyü kimi, müəllif beynəlxalq münasibətlər sisteminin inkişafı, təhlükəsizliyi, dayanıqlılığı üçün vahid tələblərin çatışmadığını diqqətə çəkir (3, 287).

Beynəlxalq münasibətlərin sistemində qütbləşmə

1955-ci ildə ilk dəfə beynəlxalq münasibətlərin sistem olması və sistemə daxil olan elementlərin davranışının onun ümumi davranışını müəyyən etdiyi fikri (**Ç.Makkleland**) dövriyyəyə buraxıldı. Sonralar bu mövzu bir qədər

unudulsa da, 1979-cu ildə neorealizm təliminin banisi sayılan amerikalı politoloq Kennet Uoltsun dilindən “Beynəlxalq siyasət nəzəriyyəsi” adlı əsərində yenidən səsləndi və beynəlxalq münasibətlər sistemini təşkil edən elementlərin və strukturun qarşılıqlı öyrənilməsinin istiqamətlərini təyin etməyə yol açdı. Müəllifin yazdığına görə, beynəlxalq nizam strukturu, başqa sözlə, elmetlərin sistem daxilində vəziyyətini əks etdirir. Odur ki, beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsas elementləri, yəni aktorları olan dövlətlər və beynəlxalq təsisatlar birbaşa beynəlxalq nizamın qurulmasında maraqlıdirlər. Tarix boyu beynəlxalq nizamın qurulması missiyasını böyük və güclü dövlətlər öz üzərinə götürüb və bununla gələcək maraqlarının gerçəkləşməsinə körpü atıblar. Tarix onu da təsdiqləyir ki, beynəlxalq nizamın pozulmasının da əsl səbəbkarları elə dünya hegemonluğuna can atan böyük dövlətlər olublar.

Beynəlxalq münasibətlərin tədqiqatçıları ənənəvi olaraq sonuncu dəfə yeni dünya nizamının formalaşmasının soyuq müharibənin başa çatmasından sonrakı dövrə təsadüf etdiyini bildirirlər. Cütqütblü dünyadan birqütblü dünyaya keçidi yalnız bir fakt əsasında öyrənmək, tədqiq etmək və qəti qənaətə gəlmək olduqca çətinidir. Bu məqsədlə beynəlxalq münasibətlərin aktorları arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı fəaliyyətin bütün formalarını, eləcə də sistemini və strukturunu dərinlən tədqiq etmək zəruridir. Tədqiqatçılar bu ağır yükün altına girməkdən cə-kindiyindən hazırkı dövrü “beynəlxalq nizamdan sonrakı dövr” adlandırmağa üstünlük verirlər. Həqiqətən dünya bir neçə il əvvəlki dünya deyil. Artıq hər kəs tam əminliklə dünyanın birqütblü olmadığına əminliyini ifadə edə bilər. Belə də olmalı idi.”...Çünki qloballaşan dünyada heç bir dövlətin hərbi-siyasi, maliyyə-iqtisadi potensialı bə digər ehtiyatları “imperiya qalası” qurmaq üçün yetərli deyildir. Məhz buna görə də sözün əsl mənasında beynəlxalq əməkdaşlıq yolu ilə zamanın çağırışlarına və global təhlükələrə sinə gərmək olar.”(8)

Ancaq bu yanaşma təkqütblülük və yaxud çoxqütblülük problemini gündəlikdən çıxarmır. Təbiidir ki, beynəlxalq münasibətlərin aktorları arasındakı münasibətlər, eyni zamanda güc mərkəzlərinin digər subyektlərlə münasibətləri yalnız əməkdaşlıq müstəvisində inkişaf edə bilməz. Ən azı tarixən mövcud olan və bu gün də boy artımı ilə diqqəti çəkən münaqişələrin mövcudluğu belə deməyə əsas verir. Rəqabət, qarşıdurma faktorlarının meydan suladığı bir şəraitdə bəzi tədqiqatçılar (C.Mirşaymer) dünya nizamını “sıfır nəticəli oyun” kimi təsəvvür edirlər. Yəni tərəflər öz milli maraqlarını qorumağa səy göstərir. Klassik realizm nüma-yəndələrinin (H.Morqentau) dili ilə desək milli maraqların və təhlükəsizliyin qorunması bir qanunauyğunluqdur və dövlətlər ilk növbədə buna cəhd edirlər. Əslində isə beynəlxalq münasibətlərin subyektlərinin milli maraqları bir çox hallarda üst-üstə düşmür və bu zəmində münaqişələr baş qaldırır. Belə çıxır ki, beynəlxalq nizam gücdən kənar anlayış deyildir. Çünki, sıfır nəticəli oyunlarda hər şey bir tərəfə(güclü) çatır.

Dünya nizamının bu şəkildə təsvir olunmasının əleyhdarları isə dünyanın gələcək taleyini beynəlxalq institutların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində,

yəni üzv dövlətlərin könüllülük əsasında öz üzərlərinə götürdüyü öhdəliklərin, beynəlxalq hüquq norma və prinsiplərinin rəhbər tutulması ilə təzahür olunan davranış nümayiş etdirməsində görürlər. Reallıqda isə hətta dövlətlərin yekdilliklə imza atdığı BMT Nizamnaməsinin təməl prinsipləri (dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyünün tanınması, daxili işlərinə qarışmamaq) pozulmaqda davam edir. Bu gün hüququn güc qarşısında acizliyi etiraf olunmalıdır. Çünki qəbul olunmuş qərar və qətnamələr bir çox hallarda kağız üzərində qalır, beynəlxalq konvensiyalar və müqavilələr pozulur, nizamsız dünya ikili standartların meydanına çevrilir. Çox böyük uzaq-görənliklə 1990-2025-ci illər arasında dünyada nizamsızlığın hökm sürəcəyini dilə gətirən amerikalı ideoloq İ. Vallersteyn bünü ABŞ-ın yeganə güc iddiasının çök-məsinin nəticəsi olması ilə izah etmək istəyir. Müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin öz qeyri-müəyyənliyi, xaotik mənzərəsi, qüvvələr balansının pozulması kimi faktorlarla diqqəti çəkir. Sadalananlar isə əmin-amanlığa və dinc yaşam tərzinə çox böyük təhdid deməkdir.

Dünya nizamının daha radikal təsvirini isə bəşər övladının vahid bir cəmiyyətdə yaşam tərzini kimi (neomarksizm-İ. Vallersteyn) hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının humanist dəyərlər əsasında qarşılıqlı birgə fəaliyyətinin qurulmasında görürlər. Bu yaşmanın tərəfdarları qəti əminliklə bildirirlər ki, heç bir dövlət təkbaşına global təhdidlərə (humanitar, ekoloji və s.) mübarizə aparmaq iqtidarında deyil. Bünün üçün birləşmək vacibdir. Bu məqamda dünya dövlətlərinin 2020-ci ilin yazında insan həyatı üçün bir nömrəli təhlükəyə çevrilən koronavirus (COVID-19) pandemiyası ilə mübarizəsini misal göstərmək olar.

ABŞ-ın rəlləşməyən ümidləri

Bildirməliyik ki, dünya nizamı problemini tələm-tələsik ABŞ-ın xeyrinə tamamlamaq cəhdində olan qərb müəllifləri arasında sonradan müxtəlif cərəyanların təmsilçiləri fərqli yanaşmalar ortaya qoydular. İlk olaraq Henri Kissencer 2014 –cü ildə nəşr etdirdiyi kitabında yazır ki, tam mənada dünya nizamını heç vaxt mövcud olmayıb. Bu termini ortaya atanlar olsa-olsa Avropada müharibələrə son qoyan 1648-ci il Vestfalf sülh sazişini təsəvvürə gətirirlər. Əgər belədirsə, onda regional nizamdan danışmaq daha məqsədəuyğundur. Görkəmli diplomatın dünyanın gələcək taleyinə biganə qalmayaraq üstüörtülü şəkildə 1815-ci il “Avropa konsertini” daha uğurlu seçim adlandırır. ABŞ-ın dünya hegemonluğunun yeni güc mərkəzlərinin formalaşması ilə qüruba enəcəyi fikirləri də dünyanın tezliklə çoxqütblü olacağına bir işarə kimi qəbul oluna bilər.

Dünya nizamının vahid bir konsepsiyasının olmaması reallıqdır. Tarix boyunca mövcud olan imperiyaların çökməsi prosesi artıq çoxdan amerika ideoloqlarını narahat edir. Bu gün dünya nizamına təsir göstərmək iqtidarında olan yeni güclərlə (Çin, Braziliya, Hindistan, Yaponiya, Türkiyə, KXDR, İran və b.) barışmaq istəməyən ABŞ müəyyən cəhdlərlə çoxqütblü dünya nizamının yolunu kəsməyə meyillənir. Birqütblülük, sadəcə anlamda dünyanın vahid,

digərlərindən qat-qat güclü bir dövlət tərəfindən idarə olunması kimi başa düşülə bilər (Ç.Keqli və Q.Raymond).Bu isə həmin mərkəzin ona qarşı formalaşmaya cəhd gəstrən istənilən kaolisianı yox etmək şansı yaradır.

Bü gün ABŞ geosiyasəti məhz bu iştahla dünya nizamızılığının drijoru kimi təsəvvür olunmalıdır.Adı az qala dillər əzbəri olan Samuel Xantinqton yazır ki, ABŞ-in əbədi güclü olması amrikalıların gələcək firavanlığı və xoşbəxtliyi. demokratiya, azad iqtisadi zonalar,sonucda, dünya nizamı üçün çox vacibdir.Oxşar düşüncəli məşhur analitik Kennet Uolts da məqalələrinin birində ABS-ın beynəlxalq münasibətlər sisteminin, yəni dünyanın, ən xosbəxt dövləti olmasını onun hec kəsdən asılı olmayan, hər kəsə təsir göstərmək, yeri gəldikdə kömək etmək imkanı olan dövlət kimi səciyyələndirir.Əslində bütün bu cəhdlər dünyanın birqütblü olmasına möhür vürmaq istəyindən soraq verir. Təəsüf ki, köhnə nizam bir daha qeri qayıtmayacaq.Daha ABŞ dövlətinin əvvəlki qüdrətinin bərpasına çalışmaq ən azı ağıl-sızlıqdır.Vacib olan yeni dünya nizamının qurulmasıdır.”- deyən Riçard Xaas (10) əsl uzaqgörənlik nümayiş etdirir. Bəlkə də bu fikirlərinə görə onu “çoxqütblülüyün pioneri” adlandırmək doğru olardı.Onun ardıcilları olan.)yeni nəsəl ideoloqları (C.Aykenberi) ABŞ-ın hegemonluğunun sonunu xüsulə Çinin hərtərəfli və sürətli inkişafında görürlər və qeyd edirlər ki, ABŞ-la rəqibə çevrilməməsi üçün bu dövlətlə integrasiya müstəvisində əməkdaşlığa çalışmaq lazımdır.

Hörma +davranış = dünya nizamı

Tezliklə qarşılıqlı maraqların inkişafına şərait yaranan oyun qaydaları işlənilib hazırlanmalıdır və tətbiq olunmalıdır.Bu o deməkdir ki, təkqütblük eyforiyasından uzaqlaşmayınca dünya nizamsızlığı davam edəcək. Biz əvvəldə dünya nizamının sistem kimi təsvir olunduğuna isarə etdik.Hər bir sistemin formalaşması, təbii ki, illərcə davam edir.Buna nə qədər vaxt tələb olunacağını (10 il, 50 il) demək çətindir.Gerçək olan budür ki, beynəlxalq münasibətlər sistemi dinamik inkişaf xüsu- siyyətinə malikdir.Həm sistemin elementləri,həm də onların arasındakı əlaqələr keyfiyyət və kəmiyyət baxımından transformasiyaya uğraya bilər. Buna həm daxili (hakimiyyət dəyişikliyi), həm də xarici faktorlar(yeni güc mərkəzlərinin forma-laşması), qlobal təhlükələr(ekoloji çağiriələr, pandemiyalar və s.)birbaşa təsir göstərir.

Əksər hallarda subyektlər öz xoşuna deyil, yaranmış vəziyyətə adekvat davranış nümayiş etdirməklə baş verənlərə uyğunlaşmağa çalışırlar. Beynəlxalq nizamın çoxsaylı problemlərini beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlərin davranışının elmi-nəzəri təhlilinin aparılmamasında axtarmaq lazımdır. Qeyd edək ki, dövlət başçıların qəbul etdiyi xarici-siyasi qərarlar əslində elə dövlətin davranışı kimi başa düşülməlidir.

Bu ağırlı məqam məhz onunla bağlıdır ki, ***dövlətlərin davranış normaları yalnız siyasi öhdəlikdir, yəni hüquqi akt deyildir.*** Məhz bu baxımdan beynəlxalq nizam problemi zaman- zaman öz aktuallığı ilə diqqət mərkəzində dayanan başlıca problem olmuşdur. Bu istiqamətdə elmi-nəzəri təlimlər yetərli olmadığından nizamsızlıq fenomeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin əbədi

fenomeni kimi bu gün də aktualdır. İstənilən bir hadisə “davranışın püskürməsi” üçün səbəb, yaxud bəhanə ola bilər. Beləliklə, dövlətlərin davranışı, norma və dünya nizamı bir -birini tamamlayan anlayışlardır. Norma beynəlxalq münasibətlər kateqoriyası kimi dövlətlərin (çoxluğun) siyasi öhdəliyindən boylanır, beynəlxalq sistem daxilində subyektlərin davranışını qəlibə salmaq niyyətini gerçəkləşdirir.

Bütün bunlar isə ideal nəticə kimi baxıla bilməz. Könüllülük şəraitində formalaşan bu mexanizmin effektiv fəaliyyətinin əbədiyaşarlıq qazana bilməməsi üzündən beynəlxalq nizamın taleyi həmişə acınacaqlı olmuşdur. Bir də ona görə ki, siyasi qərarlar qəbul etmək səlahiyyətləri olan dövlət başçılığının davranışı heç də həmişə rəşional olmamış və əksər hallarda güc faktoruna (İraq müharibəsi, Əfqanıstan problemi və ş.) üstünlük verilmişdir. **C.Rozenau** bu incəliyi xüsusi vurğulayaraq yazır ki, “...*beynəlxalq arenada dövlətlərin davranışını təsvir etmək atomların davranışını təsvir etməkdən xeyli çətin*dir”.(7)

Etiraf olunmalıdır ki, dövlətlərin indiki xəotik davranışı beynəlxalq münasibətlərin inkişaf trayektoriyasını müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Ötən əsrin ortalarında formalaşan dünya nizamı (Yalta-Podstam sistemi) əvvəlki yüzilliklərdəkindən fərqli olaraq daha çox normalar əsasında davranışın təməlini qura bilmişdisə, indiki sistemin özülündəki çatları “bəşəri nizam-sızlıq” fenomeni adlandırılmalıdır. 10 aprel 2020-ci il tarixində Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının videokonfransla keçirilən fəvqəladə Zirvə toplantısında Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın “...İndi yeni dünyanın reallıqları ilə üz-üzə qalacağığ.” deyimini də elə yaşadığımız nizam-sız dünyanın sabahı üçün narahatlıqdan qaynaqlanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Булл Х. Теория международных отношений: пример классического подхода. «Социально-политический журнал», 1997, N 3.
2. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века // Возвышение Восточной Азии, или Мир-система в XXI веке. М.: Логос, 2004. 368 с.
3. Гринин Л.Е. 2012. Реконфигурация мира, или наступающая эпоха новых коалиций (возможные сценарии ближайшего будущего) // История и современность. 2012. № 2. С. 3–27
4. Давыдов Ю.П. Норма против силы. Проблемы мироурегулирования. Наука, 2002.-287 с.
5. Капхен Ч. Закат Америки. Уже скоро. / Пер. с англ. Б. Сыркова. М.: АСТ, Люкс, 2004. 636 с.
6. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? К дипломатии для XXI века. Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцова. М.: Ладомир, 2002. 352 с.
7. Кондратов А. Международное поведение государств . Международные процессы. Том 9, Номер2(26). Май–август 2011.
8. Лавров С.В. Настоящее и будущее глобальной политики: взгляд из Москвы // Россия в глобальной политике. 2007 № 2.
9. Мир как целое: проблемы исследования мировой политики (материалы «круглого стола») \Вестник Московского университета, сер. 12. Политические науки, 1997, N 6.
10. Хаас Р. Чем закончится мировой порядок [Электронный ресурс] // Foreign Affairs. 2019. №1. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2018-12-11>

БЕСПОРЯДОЧНОСТЬ МИРОВОГО ПОРЯДКА: БЕСКОНЕЧНЫЙ ЛАБИРИНТ

В.Б.ДЖАФАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется начало ослабления мирового порядка, основанного на американской гегемонии, рассматриваются характерные черты и методы, которые используют США для поддержания своих позиций в мире. Автор показывает, почему не могла надолго установиться абсолютная американская гегемония, каким образом глобализация стала более выгодной для развивающихся стран, а не для развитых, как постепенно формировалось убеждение в неизбежности ослабления лидерских позиций США. В статье дается характеристика современного положения в международных отношениях как ситуации, когда началась реконфигурация Мир-Системы, что должно означать наступление эпохи турбулентности и формирования новых коалиций. Это будет своего рода переходная эпоха к более устойчивому новому мировому порядку, который установится нелегко. Автор высказывает идеи относительно того, в каком направлении и как этот новый порядок будет формироваться, каковы могут быть принципы этого порядка и возможные механизмы его установления. Исследование выполнено при поддержке Российского научного фонда (проект № 15-18-30063).

Ключевые слова: мировой порядок, глобализация, суверенитет, турбулентность, новые коалиции, дипломатия, гегемония, ослабление США, сверхдержава, дипломатия доллара, санкции, Мир-Система.

WORLD ORDER: THE ENDLESS LABYRINTH

V.B.CAFAROV

SUMMARY

The article analyzes the beginning of the weakening of the world order based on American hegemony, examines the characteristics and methods that the United States uses to maintain its position in the world. The author shows why absolute American hegemony could not be established for a long time. The article describes the current situation in international relations as a situation of transition to a new world order, which will not be established easily. The author offers ideas about the direction and how this new order will be formed, what the principles of this order and possible mechanisms for its establishment may be.

Keyword: world order, international norm, new coalitions, hegemony, weakening of the United States, superpower, international behavior